

סניכת גאולה לתפילה

חיים מנחם לויטס

שבת, פרק א, משנה ב: "מפסיקין לק"ש ואין מפסיקין לתפילה". המדובר במי שנכנס למרחץ או לבורסקי, או לאכול או לדון, שחייב להפסיק את עבודתו כשהגיע זמן ק"ש. בתוספתא ברכות, פרק ב, הלכה ו, מובא הדין הזה על כותבי ספרים תפילין ומזוזות, שמפסיקין עבודתם לקרוא ק"ש אבל לא לתפילה. בבבלי שבת דף יא, ע"א, מו-באת ברייתא האומרת: "חברים שהיו עוסקין בתורה מפסיקין לק"ש ואין מפסיקין לתפילה". על זה אמר ר' יוחנן: "לא שנו אלא כגון ר"ש בן יוחי וחבריו שתורתן אומנותן, אבל כגון אנו, מפסיקין לק"ש ולתפילה". אבל בירושלמי בר-כות, פרק א, הלכה ב, אומר ר' יוחנן שר"ש בן יוחי לא היה מפסיק מלימודו אפילו לק"ש; (ראה שם נימוק מעניין מדוע לא היה מפסיק אפילו לק"ש).

מצוה מן התורה

הבדלים אלה ואחרים נובעים מהבדל יסודי אחד: קריאת שמע היא מצוה מן התורה; תפילה היא מצוה דרבנן. כך מסביר רבי אחא שם בירו-שלמי את ההלכה שמפסיקין לק"ש ואין מפסיקין לתפילה. התוספתא בברכות, פרק ג, הלכה א, אומרת בזה הלשון: "כשם שנתנה תורה קבע לק"ש כך נתנו חכמים לתפילה". (זוהי הגירסא בהוצאת ליברמן; בצוקרמנדל הגירסא: "כשם שנתנה קבע לקרות שמע כך נתנו חכמים זמן לתפילה"; אבל אין הבדל במשמעות הדברים). מלשון התוספתא אפשר להביא סמוכין כלשהם לדעתו של הרמב"ם לגבי תפילה. בפתיחתו להל-כות תפילה אומר הרמב"ם: "מצות עשה להתפלל בכל יום, שנאמר ועבדתם את ה' אלוהיכם, מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפילה, שנאמר ולעבדו בכל לבבכם, אמרו חכמים איזו היא עבודה שבלב זו תפילה. ואין מגין התפילות מן

בתקופת המשנה טרם היו מצוות קריאת שמע ותפילה (סתם תפילה "שמונה עשרה") סמוכות וקשורות זו בזו. שונות הן בהלכותיהן, ולפיכך נשנו הלכותיהן בנפרד. המשניות בשני הפרקים הראשונים של מסכת ברכות, דנות בהלכות ק"ש, ותפילה נזכרת רק אגב אורחא (פרק ב, משנה ד), כדי להבליט את השוני בינה לבין ק"ש. פרק ג דן בדינים השייכים לשתייהן, דינים אחדים משו-תפים לשתייהן ובאחדים הן שונות. פרקים ד ו-ה דנים במיוחד בהלכות תפילה, וק"ש אינה נזכרת בהן כלל.

ק"ש ותפילה

אביא שתי דוגמאות של חילוקי דינים בין ק"ש לתפילה: א. מותר להפסיק באמצע ק"ש, מה שאין כן בתפילה. התוספות בברכות דף יג, ע"א, ד"ה "ובאמצע", מצטטים את הירושלמי דפירקין (פרק ב, הלכה א): "אפילו באמצע הפסוק (מותר להפסיק). רב הונא בשם רב יוסף אמר, ודברת במ, מכאן שיש לך רשות לדבר במ". בבבלי יומא, דף יט, ע"ב, דורשת הגמרא: "ודברת במ, במ ולא בתפילה". התוספות שם מפרשים שהד-רשה מתייחסת לענין הפסק הנזכר במסכת בר-כות, אבל רש"י מביא פירוש אחר שמצא בשאיל-תות: "בם, להשמיע מה שאתה מוציא מפיד, ולא בתפילה, שהתפילה בלחש". לפי השאילתות, דרשה זו לשיטתו של רבי יוסי האומר (פרק ב, משנה ג), "הקורא את שמע ולא השמיע לאזנו לא יצא", אע"פ שהוא לומד הלכה זו מדרשה אחרת, "משום דכתיב שמע, השמע לאונך מה שאתה מוציא מפיד" (דף טו, ע"א). שהתפילה צריכה להיות בלחש לומדת הגמרא (דף לא, ע"א) מתפילתה של חנה, שנאמר בה "וקולה לא ישמע", מכאן שאסור להגביה קולו בתפילתו. הבדל שני בין ק"ש לתפילה גם הוא בענין של "מפסיקין", אבל בכיוון הפוך. שנינו במסכת

התורה... ואין לתפילה זמן קבוע מן התורה". הרמב"ם בספר המצוות, חולק על הרמב"ם וסובר שכל ענין התפילה הוא רק מדרבנן. אפשר להסיק ביר את מחלוקתם בהבדל השקפותיהם על חשיבות התפילה לעומת העבודה בהקרבת קרבנות. הרמב"ם במורה נבוכים, חלק ג, פרק לב, אומר שעבודת הקרבנות היא בדרגה משנית בעבודת ה', ועבודת התפילה היא העיקר; אבל הרמב"ם בפירושו לפסוק ויקרא א, ט, חולק עליו בזה הלשון: "וחלילה שלא יתא בהם (בקרבנות) שום תועלת ורצון רק שוללות לע"ז מדעת השו"טים". הרמב"ם, שהעדיף עבודת התפילה על עבודת הקרבנות, בא לידי המסקנה שאם הבאת קרבנות היא מצוה מן התורה, על אחת כמה וכמה שתפילה היא מצוה מן התורה; ומה שנוכר בכמה מקומות בש"ס שתפילה היא מדרבנן, מתייחס לדעתו רק למטבע התפילה, שנקבע על ידי אנשי כנסת הגדולה, ולקביעת זמני התפילה על ידי חכמי המשנה, אבל לא לעצם התפילה.

התורה קבעה זמנה של ק"ש במלים "בשכבך ובקומך", אבל חכמים ראו צורך להגדיר זמנים אלה ביתר פירוט, ולפיכך שנו: "מאימתי קורין את שמע בערבית וכו'"; מאימתי קורין את שמע בשחרית וכו'". כשבאו אחר כך לקבוע את זמנו של התפילות היום-יומיות, לא תלו אותן בזמני ק"ש, אלא בזמני הקרבנות, שהרי תפילות כנגד תמידין תקנום (בבלי, ברכות דף כו, ע"ב). ובכך, שונות הן ק"ש ותפילה גם בזמניהן. הבה נברר את השוני הזה ואת הבעיות שצמחו ממנו.

בבוקר ובערב

גרסינן בירושלמי ברכות, פרק א, הלכה א, אחרי הפסקא "וחכמים אומרים עד חצות": "תני, הקורא את שמע בבית הכנסת, בשחר יצא ידי חובתו, בערב לא יצא ידי חובתו. מה בין הקורא בשחרית ומה בין הקורא בערבית? — ר' הונא בשם רב יוסף, מה טעם אמרו אדם צריך לקרות שמע בביתו בערב, בשביל להבריא את המזיקין". ברור שמאמרו של ר' הונא בשם רב יוסף אינו עונה על השאלה "מה בין" וכו', ולכאורה חסר כאן משהו. אם נחזור לראש הפרק, נמצא את התשובה. גרסינן שם: "תני, הקורא קודם לכן

הנה רש"י ור"ת שניהם הביאו בעמוד הראשון של בבלי ברכות את הירושלמי שציטטנו לעיל, "א"כ למה קורין אותה בבית הכנסת" וכו'; אלא שהם חולקים במשמעותו. רש"י מפרש כפ"ש שוטו, שמדובר על ק"ש שקוראים קודם תפילת ערבית, ור"ת מפרש שמדובר על תפילת מנחה, והיו נוהגים לקרוא ק"ש קודם תפילת מנחה כמו שאנו רגילים לומר אשרי תחילתה. (ר"ת נדחק לפירוש זה מפני שהוא סובר שהקורא ק"ש של ערבית אחרי פלג המנחה, יוצא ידי חובתו, אבל מן הסוגיא שבירושלמי משמע כרש"י).

עם או בלי ברכות

עלינו לברר איפוא אם אלה שקראו שמע בבית הכנסת רק כדי לעמוד בתפילה מתוך דבר של תורה ולא כדי לצאת ידי חובת ק"ש, קראו אותה בבית הכנסת עם ברכותיה — שתיים לפניה ושתיים לאחריה — או בלי ברכותיה? ואם נאמר שקראו אותה עם ברכותיה, האם נתגו כך גם כשקראו אותה פעם שניה בביתם, או כיון שכבר יצאו ידי חובת הברכות בבית הכנסת, לא חזרו על הברכות? מרש"י משמע שקראו בבית בלי הברכות, שכן הוא אומר "ובקריאת פרשה

תורה בדרשות, וממילא קראו ק"ש לא כדי לעמוד לתפילה מתוך דבר תורה, אלא כדי לסמוך גאולה לתפילה, וזה יכול להיות רק אם קוראים שמע עם הברכות.

סמיכת גאולה לתפילה

כשמעיינים היטב בסוגית הירושלמי, קשה לקבל את פירושו של המאירי שעיקר ק"ש שלא בעונתה היה כדי לסמוך גאולה לתפילה. אדרבה, מתוך הסוגיא משמע שלא כל האמוראים הקפידו לסמוך גאולה לתפילה, ובתקופת המשנה ברור שלא היו נוהגים לסמוך. כפי שראינו, זמני התפילה השנויים במשנה, לא היו זהים ולא היו תלו-יים בזמני ק"ש. אלה שהיו מפסיקים לק"ש אבל לא לתפילה, לא היו סומכים גאולה לתפילה. בפרק ב, משנה ד נאמר שהאומנים קוראים שמע בראש האילן או בראש הגדבך, מה שאינם רשאים לעשות בתפילה. זה מפורש יותר בתוספתא פרק ב, הלכה ז: "הכתף אע"פ שמשאו על כתפו הרי זה קורא... לא יתפלל עד שיפרוק". אין מוצאים אף תנא אחד שיוזכר ענין סמיכת גאולה לתפילה, וכל אלה שהזכירו זאת הם אמוראים מדורם של רב ור' יוחנן ותלמידיהם. ההלכה של "תכף לגאולה תפילה" נמסרה בירושלמי בשם ר' זעירא שאמר בשם ר' אבא בר ירמיה; ובבבלי דף מב, ע"א היא נמסרה בשם ר' חייא בר אשי שאמר בשם רב. עדיין היו ר' יוסי בי ר' בון ורבי אמי תלמידיהם של ר' יוחנן צריכים, כנראה ממאמריהם שם בירושלמי, לשכנע את העם בחשיבות סמיכת גאולה לתפילה. ובבבלי דף ט, ע"ב מסופר שרב ברונא, אחיו של רבי אלעא ותלמידו של רב סמך פעם אחת גאולה לתפילה ושמה, משמע שבדרך כלל לא היה סומך.

מנהג ותיקין

המקור שממנו שאבו רב ור' יוחנן את הדין הזה של סמיכת גאולה לתפילה, הוא מנהגם של ותיקין הנוכח בבבלי דף ט, ע"ב, "שהיו גומרין אותה (ק"ש של שחרית) עם הנץ החמה". והנהגה אנו מוצאים שני נימוקים למנהג זה, ושניהם מיוסדים על מקור אחד, התוספתא פרק א, הלכה ב. שם נשנה ככה: "מצותה (של ק"ש של שחרית) עם הנץ החמה כדי שיהא סומך לה תפילה

הראשונה שאדם קורא על מטתו יצא", ואו ודאי קוראים בלי הברכות, ומוכרחים לומר שבבית הכנסת קראו עם הברכות. לפי ר"ת, שמדובר בקריאה קודם תפילת מנחה, מסתבר שקראו אותה בלי הברכות, וממילא כשקראו בבית קראו עם הברכות.

רבנו מנחם המאירי, בספר "מגן אבות" ענין אחד-עשר, דן בבעיה זו באריכות. הוא מביא שם מנהג תלמידי גדולי נרבונה שהיו מתפללים עם הצבור בבית הכנסת תפילת ערבית בלי ק"ש, ואח"כ, אחר צאת הכוכבים, היו קוראים שמע בביתם בברכותיה, ומסתמכים על הירושלמי ב"ריש ברכות שהזכרנו לעיל, "הקורא קודם לכן לא יצא". המאירי שאל אותם: אם אתם עושים כדברי הירושלמי, למה אין אתם קוראים אותה בבית הכנסת כדי לעמוד בתפילה מתוך דבר תורה? והם השיבו לו שכיון שבזמן הזה נוהגים להתפלל מנחה וערבית בפרק אחד, הרי תפילת המנחה סמוכה לערבית, ואין צורך להסמיד לה דבר אחר; מה שאין כן בזמן רבותינו (כלומר, חכמי התלמוד) שלא היו נוהגים להתפלל מנחה סמוך לערבית ולכן היו צריכים להסמיד דבר תורה לערבית, ולכן היו קוראים את שמע כעין שאנו אומרים אשרי קודם מנחה וקודם מוסף, והיו קוראים אותה בלי הברכות. המאירי לא קיבל תשובה זו, מפני שהוא מפרש "כדי לעמוד בתפילה מתוך דבר של תורה", היינו כדי לסמוך גאולה לתפילה, כלומר מתוך הזכרת גאולה בברכת גאל ישראל אחרי ק"ש היו מקיימים את הדין של סמיכת גאולה לתפילה. הוא מביא ראיה לפירוש מפתיע זה ממה שמסופר שם בירושלמי פרק א, הלכה ה, שביום תענית צבור היה קורא את שמע אחר שלש שעות (מהנץ החמה) ורצה רב אחא למחות על זה, ואמר לו ר' יוסי "הלא כבר קראו אותה בעונתה (השכם בבוקר), כלום קורין אותה (עכשיו אחר שלש שעות בפעם השנייה) אלא כדי לעמוד בתפילה מתוך דבר תורה (וזמן תפילת השחר עד חצות)". המאירי מפרש שאיחרו את התפילה ביום תענית, מפני שהיו מאריכין בבקשות ותוכחות (ראה תענית, פרק ב, משנה א, "הוקן שבהם אומר לפניהם דברי כבושין") ומן הסתם היו אומרים דברי

ונמצא מתפלל ביום". ר' יוחנן, האומר שחייבים לסמוך גאולה לתפילה אפילו בתפילה של ערבית, הבין שהנימוק "כדי שיהא סומך לה תפילה", היינו כדי שיסמוך ברכת הגאולה הבאה אחרי ק"ש לתפילה; ור' זירא הבין שעיקר הסמיכה הוא כדי שהתפילה תתחיל תיכף בהתחלת היום, היינו עם הנץ החמה, לקיים מה שנאמר "ייראוך עם שמש" (תהלים עב, ה). הסביר ר' זירא = ר' זעירא הובא גם בבבלי וגם בירושלמי. אגב, הירושלמי מצטט את התורה ספרא: "אבל אמרו מצוותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום". אין ספק שהמלה גאולה הוספה מאוחרת היא (ראה "תוספתא כפשוטה" של ליברמן, ברכות עמוד 3, ד"ה סומך לה תפילה). בירושלמי מוסיף, "אמר ר' עוקבא הותיקין היו משכימין וקורין אותה כדי שיסמכו לה תפילתן עם הנץ החמה". כלומר, הוא מסכים עם ר' זעירא שמה שאמרו "ונמצא מתפלל ביום" היינו מתפלל עם הנץ החמה שהוא התחלת היום. הסברו של ר' יוחנן "כדי שיסמוך גאולה לתפילה" אינו מסביר למה קראו דוקא עם הנץ החמה, הלא אפשר לסמוך גאולה לתפילה לאו דוקא ברגע זה, אם לא שנאמר שהותיקין סוברין שזמן ק"ש של שחרית מסתיים עם הנץ החמה, כדעת התנא קמא, וזמן תפילת שחרית מתחיל עם הנץ החמה.

ועיין בתוספות יומא דף לו, ע"ב, ד"ה אמר אביי, שנדחקו בוה. לפי המקורות האלה יש לשחזר את הסוגיה בבבלי בשינוי מה מן הגדפס¹ ככה: "אמר אביי לתפילין כאחרים לק"ש כותיקין, דאמר ר' יוחנן ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפילה. תניא נמי הכי, ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך לתפילה ונמצא מתפלל ביום. א"ר זירא מאי קראה, ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים".

לסיכום: רב ור' יוחנן חידשו את ההלכה לסמוך גאולה — הברכה "גאל ישראל" הבאה אחרי ק"ש — לתפילה — תפילת שמונה עשרה. הם ביססו הלכה זו על מנהג ותיקין שהיו סומכין ק"ש לתפילה, אע"פ שהללו נהגו ככה מפני סבה אחת הקשורה עם הזמנים השונים של ק"ש ותפילה. בדורם של תלמידיהם התחילה התקנה הזאת להתפשט, עד שבא אביי בדור השלישי וקבעה הלכה לכל ישראל.

1 נוסח הגדפס: אמר אביי לתפילין כאחרים, לק"ש כותיקין, דאמר ר' יוחנן ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה. תניא נמי הכי, ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום. א"ר זירא מאי קראה ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים.

"ויקה חמן את הלבוש ואת הסוס" — אתה לגבי מרדכי ואמר: עמוד ולבוש. כמה ביש גאד דההוא גברא! אמש אני הייתי עסוק להתקין ליה צליבא, והקב"ה מתקן ליה כלילאנא אני הייתי מתקן לך חבלים ומסמרים והקב"ה מתקן לך לבוש מלכות. אנה בעינא מן מלכא למצליב יתך על צליבא והוא אמר לי למרכב עלך סוסיא. עמוד ולבוש ועביד ליה כל מה דאמרין לעיל".

(מדרש מגילת אסתר)